

II. fejezet

A TELEPÍTÉSI TÉNYEZŐK.

Az ugoicsai vidék, melynek térképe az utolsó század alatt különféle kultúrhatások, elsősorban a vízszabályozások következtében lényegesen megváltozott, a megtelepülés előtt vadon állapotában egyenesen hivatott volt arra, hogy a honfoglaló magyar törzsek település-rendszerében nagy szerepet játszó gyepüelve egyik szakasza legyen. A mocsarakkal és vadvizekkel szagatott s a hegyvidéken folytatódó ugoicsai erdőség, egybenőve a beregi és mármárosi erdőséggel, fölőtte pedig a Kárpátok gerincével, rendkívül megnehezítette erről az oldalról az ország megrohanását. A védelem feladata ezen a vidéken a régi főméltóság nevét viselő Kende-Kündü törzsre hárult, mely a Szamos két partján elterülő síkot vette birtokába, szomszédságában északnyugatra pedig a Hernád-Bodrog-Sajó környékén a kabarok telepedtek meg. A Kende törzs által megszállott terület külső szélén húzódtott a mesterségesen is megerősített országos gyepü, mely még Szent István korában is körülbelül a Tisza–Szamos s tovább délkelet felé az Avas és Lapos hegyek vonalában állott.¹

Ugoicsa megye területe tehát a gyepüelvéhez tartozott s így megtelepülése kezdetén egészében királyi birtok volt. A terület birtokbavételének és a település megindulásának idejét azonban csak hozzávetőlegesen jelölhetjük meg. Az első írott adatok, melyek már név szerint is megjelölt lakott helyeket említenek, a XIII. század elejéről származnak s a Váradí Regestrumban maradtak reánk. Az ugoicsai comesek ugyanis az

¹ Hóman Bálint: A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése. Bpest. 1923; Karácsonyi János: Halavány vonások hazánk Szent István-korabeli határaitól. Száz. 1901. 1051; Fodor Ferenc: Adatok a magyar gyepük földrajzához. Hadtört. Közl. XXXVII (1936), 113–114.

1216–1220. években három faluból, Batárról, Halmiról és Péterfalváról peres feleket küldtek a váradi tüzesvas próbára.¹ Néhány évtizeddel korábbra mutat IV. Béla királynak az egri püspökség jogait és adományait megerősítő 1261. évi oklevele, melyben a király, arra hivatkozva, hogy nagyatyja, Béla és atyja, Endre királyok az Ugocsa és Bereg megyékben levő királyi erdőségek, az alapított és alapítandó királyi gazdaságok, a nemesi és a királyi servitor-faluk dézsmáit az egri püspökségnek adták, maga is megerősítette és megújította az adományt.² A megújító oklevélből arra lehet következtetni, hogy Ugocsa megye a XII. század utolsó évtizedében már fennállott s területén voltak települések is.³ Eredetileg pedig, miként V. István királynak 1271. évi, ugyancsak az egri püspökség jogainak megerősítését tartalmazó oklevelében olvashatjuk, Ugocsa és Bereg megyék „szent királyok” vadaserdői voltak.⁴ Ugocsáról már Anonymus is említést tesz s ha a krónikaíró II. Béla jegyzőjének tekinthetjük, a krónikából meríthetjük az Ugocsáról szóló legrégebb adatot. Az elsőség ezt az adatot az előbbiekkal szemben azért is megilleti, mert Ugocsa Anonymusnál még meghatározatlan fogalomként szerepel s e körülményből annál inkább következtethetünk arra, hogy a megye

¹ Reg. Var. 212, 216, 246.

² DL. 516; Fejér IV. 3. 43. „Bela proavus noster et Endre pater noster carissimus felcium recordationum reges, decimas omnium forestarum nostrarum et novalium praediorum nostrorum fundatorum et fundandorum ac villarum nobilium et nostrorum servitorum universaliter in comitatibus Ugocha et de Berec existentium ecclesie Agriensi applicarunt et condonarunt, demum et nos applicamus et condonamus perpetuo et irrevocabiliter exigendas.”

³ Az 1261. évi oklevélben felsorolt településcsoportok azonban nem szükségképpen állottak már III. Béla és II. Endre korában is, az oklevél elsősorban a saját korabeli állapotot jellemezheti. Nem is e szavakból, hanem a népességet feltételező dézsmaadományból következtetjük, hogy Beregben és Ugocsában az említett királyok idejében már valóban voltak települések. Ortway az oklevél alapján egyenesen arról ír, hogy Bereg és Ugocsa III. Béla és II. Endre által alakítottak megyévé (Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején I. 156). E feltevésnek mindenesetre több alapja van, mint Karácsonyiének, aki az északkeleti határmegyék s ezek között Ugocsa megye megszervezését a trónkövetelő Borics támadásaitól tartó s a tiszamenti gyepüket védekezés céljából állítólag feljebb helyező II. Bélának tulajdonítja (Klebensberg Emlékkönyv 220).

⁴ „fuerunt forestae sanctorum regum.” (Fejér V. 1. 157.) IV. László az ugocsai „districtus” dézsmáját az erdélyi püspökségnek adta, minthogy „nec per dominum Belam, nec per dominum Stephanum nec per aliquem vel per aliquos illustres reges Hungariae pro decimis dicti districtus Ugacha concambium aliquod episcopatu Transsilvano ullo umquam tempore sit collatum vel donatum” (Zimmermann-Werner: Urkundenbuch I. 158–159). Egernek és a keleti résznek a töröktől történt visszafoglalása után 1689-ben Ugocsa megye ismét az egri püspökség joghatósága alá rendeltetett (Ortway id. m. I. 157).

ekkor még kialakulatlan s területe jóformán lakatlan volt, mert a honfoglalókat maga Anonymus is csak Ugocsaig és nem Ugocsába vezeti,¹ amit a kora viszonyait visszatükröző névtelen jegyző bizonyosan megtenne, ha a megye az ő korában már a megtelepülés előrehaladott stádiumában lett volna.

Ezek az adatok tehát arra mutatnak, hogy az eredetileg gyepűn kívül eső és a király birtokához tartozó ugoccai területen a királyi hatalom szervezetének és az első településeknek nyomai a XII. század második felében jelentek meg. Az első szervezet, mely e területen berendezkedett, erdőispánság, az egész megye pedig királyi uradalom volt. A vadban bővelkedő erdőség² királyainknak még a XIII. század második felében is kedvelt vadászterülete volt s V. István gyakran szállt meg³ az uradalom élén álló ispán székhelyén, a „királyi ház”-ban.⁴ Az ispán székhelye mellett s a Tisza mentén keletkeztek az első falu települések, melyekben az erdőispánságok ismeretes népelemei: erdőóvók, vadászok, halászok laktak. A királyi erdőóvók emléke, akikkel utoljára⁵ 1300 táján találkozunk, e korai időkből két falu nevében is fennmaradt⁶, s okleveles adatok

¹ „Arpad dux missis exercitibus suis, totam terram, que est inter Thisciam et Budrug usque *ad Ugocsam*, sibi cum omnibus habitatoribus suis preoccupavit, et castrum Borsova obsedit” ... (14. fej.). Borsova vára Ugocsa megye nyugati határán kívül, a Tisza és Borsova összefolyásánál, a mai Vári és Borsova helységek mellett állott.

² A királyi ház mellé települt Felszász lakosai 1272. évi kiváltságlevelük szerint a Stulba nevű erdőben szabadon vadászhatnak medvére, vaddisznóra, szarvasra és kecskére (Fejér V. 1. 176.). Nagyszöllős lakosainak pedig 1262. évi kiváltságlevelük arra ad jogot, hogy a körülfekvő erdőkben vadkecskére, farkasra, rókára vadásszanak. A hegyvidéki faluk XVII. századi urbáriumaiiban is rendszeresen szerepel az úrbéri kötelezettségek között őz és karvaly beszolgáltatása.

³ A fenti királyi ház mellett levő Felszásznak V. István által 1272-ben adott kiváltságlevelében olvassuk, hogy lakosai gyakran terhelhetnek királyi deszensussal (Fejér V. 1. 176.).

⁴ Az oklevélben „domus regalis”, a mai Királyháza.

⁵ III. Endre király utasította Bonus ugocsamegyei alispánt és a 4 szolgabíró, hogy a királyi erdőóvók (custodes silvarum nostrarum) által Achylleus pataki plébánostól jogtalanul elfoglalva tartott ugocsamegyei földet adják vissza. Az alispán és a 4 szolgabíró jelentette a birtok visszaadását (Ujh. Dl. 38.136; Hazai okm. VIII. 453–454). Az oklevél évkelte nincs feltüntetve. Szirmay 1294-ből keltezi s ez körülbelül meg is felel a valóságnak, mert a király erdőóvóinak birtokfoglalása az ugoccai uradalomnak III. Endre alatt elrendelt határjárása során történhetett, e határjárásról pedig másik oklevél is szól: a király 1296-ban a Káta nembeli János mester ellentmondására visszaadta az ugoccai uradalomhoz (ad predium nostrum de Wgacha), megjárása és visszacsatolása alkalmával tőle jogtalanul elfoglalt Keresztúr villa-t. (Ujh. Dl. 38.134.)

⁶ A mai Feketeadó és Szöllősvégardó. L. mindkettőt a Második Részben, az „ardó” szóról u. ott.

szólnak a királyi halászokról is, akiknek emlékét éppúgy, mint az erdei foglalkozást űző darócokét, szintén feltaláljuk földrajzi neveikben.¹ Az uradalom népei a jellegzetes erdőgazdálkodás mellett megkezdték az erdők irtását és a földek művelését is,² sőt a szőlőművelés is hamar meghonosodott, miként a szőlőtermeléséről később is nevezetes Nagyszöllős neve biztosan sejteti.³

Az írott emlékekben semmi nyoma sincs annak, hogy az ugoicsai területen a magyar impérium megjelenésekor, a királyi uradalom keretében meginduló benépesülés kezdetén már állottak volna települések. Az egyes települések eredetéről és a települési vidékek kialakulásáról a továbbiakban részletesen szólunk, itt elég csupán arra reámutatnunk, hogy összefüggően benépesült vidékekre, a királyi uradalmat megelőző időből nyelvészeti eszközökkel sem következtethetünk. Azok a települések ugyanis, melyek a királyi uradalom korából, tehát leginkább már a tatárjárást megelőző időből származnak s a megye legrégebb település-kategóriáját alkotják, csaknem mind magyar nevet viselnek. A két Ardó, Batár, Bökény, Daróc, Egres, Felszász, Patak (Fekete-), Halászföld, Halmi, Hétyény, Isóteleke, Karácsfalva, Keresztúr, Királyháza, Kökényesd, Láp, Nagyszász, Nagyszöllős, Nyírtelek, Pótarfalva, Rakász, Tornatelek, Ugoicsa, Veléte, Verbóc⁴ a megye területét birtokába vevő királyi uradalom tartozékait képezték. Ezek közül csupán Batár, Rakasz, Torna, Veléte és Verbóc nevei nem ismerhetők fel kétségtelenül magyar eredetűeknek. A bizonytalan nyelvi eredetű Batárról azonban tudjuk, hogy lakosai a XIII. század elején flamandok voltak,⁵ akik tehát e területen szintén nem őslakók, hanem a Tisza völgyében⁶ nemsokára feltűnő szászokkal együtt a királyi erdőispánság által telepített vendégnépek voltak. A községnevek közül legfeljebb tehát Torna, Veléte és Verbóc szláv, bár már az első forrásokban magyaros nyelvi alakot öltő, valamint Rakasz meghatározhatatlan eredetű neve mutathatnak arra, hogy az ugoicsai terület egyes pontjain a magyarság megjelenésekor már em-

¹ L. Halászföldet és Darócot a Második Részben.

² A király háza mellé települt Felszász hosposei az általuk szabadon vadászható Stulba nevű erdőben szabadon is szánhatnak, a királynak aratni azonban nem tartoznak. Nagyszöllős 1262. évi kiváltságlevele is világos utalást tartalmaz a lakosok földművelésére.

³ Az előbbi 1262. évi kiváltságlevél szabad szőlőültetést biztosít.

⁴ Az egyes nevek etymológiájáról s a települések eredetéről közelebbről és külön-külön a Második Részben.

⁵ A Váradi Regestrumban 1216-ban. Reg. Var. 212.

⁶ Felszászon (Királyháza), Nagyszászon (Szászfalu), Feketeardón és Nagyszöllősön.

beri élet folyt s ezt a feltevést néhány, szintén korai eredetű, szláv nyelvű folyó- és pataknev¹ is alátámaszthatja. A kérdéses helység- és folyónevek ugyanis a ruténség megjelenését megelőzően már egy évszázaddal is jelentkeznek forrásainkban, nyilvánvaló tehát, hogy nem a ruténségtől, hanem talán a népvándorlás hullámaiból fennmaradt szláv szórványoktól származnak. A határozott körvonalakat nem mutató² s rendezett társadalmi kereteket semmiesetre sem alkotó esetleges szláv szórványokat a királyi uradalommal idetelepülő népeknek tehát már itt kellett volna találniok, e kérdés megnyugtató megvilágítása azonban csak újabb, főként a régészet által szolgáltatandó adatok feltárása után lesz megkísérélhető.³

Tekintet nélkül arra, hogy a csupán sejthető szláv szórványok mely időből származnak, az mindenesetre megállapítható, hogy a mai települési rendszer első rétegét a királyi uradalom rakta le. Az uradalom a megye összes helységeinek, kb. egyharmadát hozta létre s ez az eredmény – bár e települések közül néhány korán elnéptelenedett – a királyi uradalmat a megye megtelepítésének nemcsak az idő sorrendje, hanem a jelentőség szerint is első tényezőjévé avatja.

A tatárjárás után Ugocsa megyének eddig a királyi uradalom keretében egységes fejlődése merőben új irányt vett. Forrásaink ugyan nem szólnak róla, mintha a nagy pusztításnak a megye is áldozatul esett volna,⁴ ez azonban alig lehet kétséges s forrásaink hallgatása inkább a vidéknek az ország más, régen megtelepült részeihez képest még kezdetleges megtelepültségével magyarázható. Ez a vidék mintegy útvonalába esett az országot északkelet felől előzőnlő tatár seregeknek s a következő évtizedekben lakosaiktól elhagyottan álló, puszta faluk⁵ is arra mutatnak, hogy a megye – bár lakosainak a

¹ A Borsova vidékén északon: Belyva, Beberke, Pasuncha-Pustincha, Szemerdek, Ilonok, Szalva, Verbóc, középen a Tisza völgyében Sedlice (ez a név Kniezsa magyarázata szerint nyugati szlávokra mutat, l. a Második Részben, Tiszakeresztúrnál), Torna és talán Esztegő, a Túr vidékén a déli részen: Turc, Lekence. A folyónevek szívós életéhez v. ö. a Bevezetésben elmondottakat.

² Melich (A honfoglaláskori Magyarország. 1925. 434.) a Tiszántúl szláv nyelvű lakosságairól szólva, az ugocsai vidéket nem is említi.

³ A rutén megtelepülés időpontjáról később részletesen.

⁴ Szirmay (10) Rogerius „Carmen”-jére hivatkozva, azt is tudni véli, hogy Ugocsát Kajdán serege pusztította végig, mely tudvalevően Radnánál hatolt az országba, a hivatkozás azonban önkényes, mivel Rogerius Ugocsa megyét egyáltalában nem említi.

⁵ Tornatelekről, melynek helyére Gődényháza települt, István ifjabb király 1261. évi oklevelében olvassuk, hogy itt „antea hospites nostri residebant, nunc vacua et habitatoribus destituta” (Kir. Könyv. V. 665–669; Szirmay 148; Fejér VII. 3. 46). Egres 1282-ben szintén „vacua et habitatoribus destituta.” (Ujh. Dl. 38.132.) III. Endre 1300. évi oklevelében Nyírtelek is „vacua et habi-

hegyi és mocsári erdőségek védelmet kínáltak – a veszedelmet nem kerülte el. A település eredeti rendjének megbontásánál azonban a megye jövődjének szempontjából nagyobb horderejű volt a politikai és társadalmi viszonyoknak a tatárjárást követő hat évtized alatt végbement teljes átalakulása. Az egész megyén elterjeszkedő királyi uradalomról egymásután hatalmas birtoktestek szakadtak le s jutottak királyi adomány útján földesurak kezére. A XIV. század fordulóján a királyi uradalom már a Tisza völgyére s itt is csupán Nagyszőlős városra és a három hospes-falura szorult össze. Az uradalom testéről leváló új nagybirtokok széles határai között pedig már meglévő települések mellé a nagybirtok szervező munkájaként újak keletkeztek.

A királyi uradalom és a világi nagybirtok mellett a XIII. században jelent meg a megye harmadik fontos telepítési tényezője is: a szabad kisbirtokos elem.

Településeiket ma is biztosan ismerhetjük fel a megye nyugati felében a Tisza, déli partján egymáshoz közelfekvő apró kismemesi falvakban. Ezek birtokosait egy 1300-ban kiadott oklevél már nemeseknek nevezi,¹ ami arra mutat, hogy ez eredetre különböző kisbirtokos elemek a század fordulójára már egységesen az új nemesi rend sorai között foglalnak helyet. Az összefüggő kismemesi vidéken a később nagyobb részben kúriális falukká alakult községi települések száma 18–20-ra, tehát a megye összes településeinek körülbelül egynegyedére rúg s ez a szám már maga is megmagyarázza az ugocsa kismemesi mindvégig jelentékeny társadalmi szerepét. A megye kismemesi osztályának kialakulásával egyidejűleg a kibontakozó nemesi megye körvonalai is felismerhetők² s ez a körülmény egyúttal arra a gyors fejlődésre is reávilágít, amelyet a kései telepítésű s a társadalmi és politikai szerkezet tekintetében az ország más, régen megtelepült részeihez képest visszamaradt Ugocsa megye a királyi magánuradalomtól a nemesi megyéig a tatárjárás után alig félszázad alatt futott meg.

A királyi uradalom, a világi nagybirtok s a kisbirtokosság voltak tehát azok a tényezők, melyek Ugocsa megye telepítési rendjét kialakították. Ez a telepítési rend a XIV. szá-

tatoribus destituta” s ugyanitt Ardó (Szöllősvég-) és Rakasz „minime sunt populosao”. (Ujh. Dl. 38130, 38131, 38138; NRA 1060–51; Fejér VI. 2.253–55, Márm. Dipl. 3–6.)

¹„nobiles de Ugacha”. Tört. Tár 1903. 120.

²Erre mutat az említett, 1294–96. körül kiadott királyi parancs, mely a megye alispánjához és 4 szolgabírához szól s maga a válasz is, melyben Bonus alispán és a 4 szolgabíró tett jelentést a királynak. (Ujh. Dl. 38136; Hazai okm. VIII. 453–454.) Ugyancsak négy szolgabíró szerepel 1323-ban is (Fejér. VIII. 2. 423; Dl. 2166).

1. sz. vázlat. Ugocea megye települési képe a XIV. sz. elején.

Az üres körrel jelzett helységek nem maradtak fenn.

zad elején már jobbadán végleges formákat öltött. A megye települési képén csupán a két hegyvidék képezett még üres foltokat, itt a település csak a XIV. század derekán indult meg. Eddig az erdős hegyvidék – miként a határjáró oklevelekből megállapítható – a közelfekvő síkvidéki községek határai közé tartozott, a XIV. század derekától kezdődő évszázad leforgása alatt azonban, a megye keleti felén kialakuló hatalmas új uradalom keretében, a hegyvidéken is nagyobb részben elrendeződtek a települési mozgalom községi formákat képző hullámai. A megye már korábban megtelepült többi részén a XIII–XIV. századok fordulója után csupán néhány elsorvadó s néhány újonnan keletkező község vitt némi változást abba a rendbe, melyet a megye, megtelepülése első szakaszának lezártakor már a XIV. század elején elnyert.¹

Munkánk következő fejezete a megtelepülésről, ennek egy-egy alfejezete pedig egy-egy települési vidék kialakulásáról szól. Minthogy pedig a vidékek települési, társadalmi és nemzetiségi viszonyaiban az idők folyamán jelentékeny eltolódások következtek be, később a történetünk első századaiban kialakult települési vidékek határai is megváltoztak: kitágultak vagy összeszűkültek, sőt egyes vidékek, elveszítve a reájuk ható települési tényezőket s az ezek hatása alatt kirajzolódott egyéni vonásokat, teljesen elmosódtak és új hatóerők alatt új vonásokat öltöttek fel. A fejlődés vonalának ily megtörését előadásunk is követi s ezért az éppen település- és társadalomtörténeti szempontból jogosan kínálkozó korválasztóként általában a törökség magyarországi hódításának kezdetét iktatva be, külön szólunk a középkori s külön az újkori fejlődésről. A kettő között, mintegy átmenetként, az 1565/74. évi első dica- és dézsmajegyzékek alapján az egész megyéről egyszerre teljes társadalmi keresztmetszetet nyújtunk. A középkori kifejlődés tárgyalását tehát, itt rögzítve meg az előbbi korválasztó vonalat, az 1565/74. évekig toljuk előre s ez eljárásunkat módszertani szempontok magyarázzák meg. Az 1565/74. évi első dica-

¹ A megye határa egyes pontokon még sokáig ingadozó volt. A déli szélén Türterebe és a két Gércse csak a XIV. sz. második felében került Szatmár megyétől Ugocsa megyéhez, a keleti és nyugati határszélen viszont Ugocsa megye vesztett eredeti területéből. A keleti határon Visk már 1300-ban Máramaros, a nyugati szélén Oroszi és Csetfalva Bereg megyéhez csak a XV.–XVI. sz.-ban került véglegesen. Sokáig ingadozott északon a borsovavölgyi határ, ahol Rákócot és kisebb testvértelepüléseit, Miszticét és Lukovát hol Ugocsa, hol Bereg megyéhez számitották. Lukova korán kiesett Ugocsa megyéből, de Misztice tekintetében rendet csak a XVII. sz. teremtett, amikor Misztice is követve Lukovát, Bereg megyében foglalta el végleges helyét. Az 1336. évi nagyszöllősi határjárás szerint ekkor Ugocsa megye határa a Borsova völgyében a barankai várig (ma Szuha-Bronyka) felhúzódott.

és dézsmajegyzékeket megelőző időből ugyanis csupán esetleges és szórványos adatok menthetők, melyek feldolgozása más követelményekkel lép fel, mint az 1565/74. évek után összeállítható rendszeres adatsorok.

A következő fejezetben először azokat a települési vidékeket tárgyaljuk, amelyek a megye megtelepülése első fázisának lezáródásakor, tehát már a XIV. sz. elején fölismerhetően jelentkeznek. Ilyen vidékeknek tekinthetők a királyi uradalom hospesközségei, a Káta-, Gutkeled-, Hontpázmány-nemzetség birtoktestei, a kismemesi vidék s a túrterebsi sarok. Ezek után kerül sor a XIV. sz. eleje után kibontakozó két újabb települési vidékre, a Nagyszöllösi hegység és az Avas-vidék település-csoportjaira.